
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.1.9>

Л. Ф. Купіна

кандидат юридичних наук,
професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін
факультету політології та права
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ЕФЕКТИВНІСТЬ НОРМ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ РЕАЛІЗАЦІЮ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ПРАЦІ ТА ЗАБОРОНИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ

У статті визначається проблематика забезпечення ефективності норм, що сприяють реалізації принципу свободи праці та заборони примусової праці. Автором встановлено, що нормативні витоки закріплення свободи праці серед прав людини починаються у статті 43 Конституції України, де закріплено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Обґрунтовано, що механізм реалізації норм трудового права обмежується лише їх власною дією (вказане стосується декларативних норм, основна функція яких – ідеологічна, виховна), можна говорити про те, що їх ефективність визначається прямим зв'язком результату дії такої норми та метою, ціллю, яка була закладена під час прийняття такої норми. Визначено, що першим фактором ефективності закону виступає його зміст та повна відповідність такого закону реальній соціально-політичній і правовій ситуації в державі. Другим фактором ефективності закону виділено загальний рівень правової культури громадян та їхньої правосвідомості (визначено, що будь-яка правова норма є більш ефективною в тому суспільстві, де переважна більшість населення звикла поважати закон і керуватися ним у своїй повсякденній діяльності, знає і правильно розуміє власні права та їх співвідношення з обов'язками). Третім фактором ефективності закону виділено якість діяльності правоохоронних і правозастосовних органів. Встановлено, що принципи прав і свобод громадян у тому числі у сфері праці є відносно декларативними та «псевдodemократичними», оскільки їх реалізація не повною мірою гарантується як конституційними нормами, так і галузевими, що не сприяє формуванню основоположних засад врегулювання трудових відносин під час розробки проекту Трудового кодексу України, норми якого мають бути розроблені так, щоб не лише відповідати міжнародним стандартам у сфері праці, а й мати високий рівень ефективності у своїй реалізації. Обґрунтовано, що свободу праці необхідно визначити як визнане демократичною державою соціальне право громадянина на створення, розвиток та вдосконалення власного трудового потенціалу, за допомогою якого особа задовольняє не лише свої базові потреби, а й забезпечує особистий професійний розвиток.

Ключові слова: ефективність, правові відносини, принципи трудового права, реалізація норм трудового права, свобода праці, цілі правового регулювання, якість законодавства.

Постановка проблеми. Свобода праці є невід'ємною складовою частиною конституційних прав та свобод кожного громадянина, яка гарантується йому міжнародними та національними нормами права. Досліджуючи питання ефективності норм, які забезпечують реалізацію свободи праці як принципу трудового права, варто розмежовувати категорії «свобода праці» та «принцип свободи праці» та «право на працю», що, на нашу думку, дозволить виокремити окремі проблеми застосування норм трудового права під час врегулювання відносин у сфері праці та запропонувати шляхи зміцнення їх дії для отримання максимально сприятливого результату для суб'єктів їх впливу.

Стан наукової розробки проблеми. Питання дослідження ефективності реалізації норм права в цілому присвячуються дослідження представників загальної теорії держави та права, соціології права, філософії права. Окремі питання забезпечення реалізації норм трудового права визначаються в дослідженнях Н.Б. Болотіної, В.В. Жернакова, П.І. Жигалкіна, І.В. Зуба, М.І. Іншина, М.М. Клемпарського, Р.І. Кондратьєва, А.Р. Мацюка, О.М. Обушенка, В.Г. Петрова, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, В.І. Щербини, О.М. Ярошенко та ін. Однак при цьому врахування сучасних потреб забезпечення ефективності норм трудового права в зазначених дослідженнях не вирішуються, що визначило **мету** цієї наукової роботи.

Виклад основного матеріалу. Професорка Т.А. Занфірова у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому свободі праці в трудовому праві України, розглядаючи свободу праці у філософському вимірі, зазначає, що правова сутність принципу свободи праці розкривається у змісті й атрибутивних ознаках свободи праці та свободи праці як міжгалузевого принципу. Що стосується змісту принципу свободи праці, то він відображає зміст свободи праці та відповідні зобов'язання, тобто систему можливостей людини щодо трудових правовідносин та їх характеру, з одного боку, а також сукупність зобов'язань інших людей і держави щодо непорушності ними зазначеної свободи,

й сукупність зобов'язань держави щодо забезпечення цієї свободи, з іншого боку [1, с. 114]. Вчена обґрунтовує свою позицію щодо змісту принципу свободи праці, яка в певних аспектах її наукових висновків йде в розріз із думками деяких вчених, та підкреслює, що юриспруденція, яка була збудована на фундаменті філософії, намагається конкретизувати зміст цього принципу, але вчені досить часто розглядають цей принцип або як синонім права на працю, або як конституційний принцип, віддзеркаленням якого у трудовому праві є право на працю, тим самим вони доходять помилкових висновків про зміст свободи праці [1, с. 110].

В.І. Прокопенко до поняття свободи праці відносив добровільне та свідоме обрання конкретних форм застосування праці із урахуванням особистих якостей людини: покликання, здатності, професійної підготовки, освіти, а також суспільної потреби [2, с. 224]. О.Я. Лаврів свободу праці розглядає з позиції природнього, невід'ємного права, яке існувало до держави та законів і походить від природнього стану людини, яка народжується вільною та залишається вільною все життя. Вчена зазначає, що про істину свободи праці можна говорити лише стосовно вільного суспільства [3, с. 55–61].

Подібні висновки щодо природнього походження свободи праці робить вчена Н.Д. Гетьманцева, яка розглядає свободу праці, досліджуючи її антропологічні джерела походження – потреби, інтереси, сенс існування та розвитку безпосередньо самої людини, висловлює думку, що вони служать критерієм оцінки рівня свободи. Із цієї точки зору свобода праці наповнена соціальним загальногуманітарним змістом. Цим визначається первинність свободи праці по відношенню до держави, обов'язку держави щодо її забезпечення. Водночас дослідниця зазначає, що свобода праці не означає самостійності суб'єктів у самих трудових правовідносинах. Вибір суб'єкта є добровільним, проте сам процес праці підпорядкований багатьом технологічним, юридичним та іншим вимогам і умовам [4, с. 185].

На нашу думку, під час розвитку мислення щодо свободи праці не варто

сприймати це природне явище, яке в майбутньому наділиться ознаками правового змісту (формується у правовий принцип), як певну закономірність у розвитку суспільства, яка зумовлена вибором його суб'єктів напряму чи сфери своєї діяльності. Свобода праці – це природне право людини, гарантія та реалізація якого напряму залежить від політичного режиму, що панує в державі, та рівня розвитку демократичних засад його функціонування. Складно говорити про свободу праці як категорію вільного вибору індивідуального розвитку громадянином, який внаслідок свого професійного чи особистісного розвитку створює тенденції для загального використання результату своїх знань, вмінь чи навичок, якщо ця свобода праці прямо чи опосередковано обмежується. Ми не аналізуємо обмеження свободи праці на прикладах класичного тоталітарного режиму державного управління, а більше торкаємося сучасних проблем свободи праці в умовах тоталітарної демократії. Тоталітарна демократія (імітаційна демократія, керована демократія, англ. *guided democracy*, маніпульована демократія, декоративна демократія, квазі-демократія, псевдодемократія) – форма політичного режиму, за якої формально наявне демократичне законодавство та дотримання всіх виборчих правил та процедур, у той час як участь громадянського суспільства в управлінні державою і вплив суспільства на владу реально відсутній або мінімальний [5, с. 282]. Фактично вільна свобода праці в державах, де панує тоталітарна демократія, неможлива, оскільки принципи демократії є лише декларованими ідеями, реалізація яких не забезпечується державою.

Із цього приводу Д.Є. Фурман, характеризуючи режими імітаційних демократій у країнах пострадянського простору, зазначає, що «вихідна точка в усіх країнах СНД, включаючи навіть Туркменію, була одна і та ж, було проголошено однакові принципи: демократії, ринку, права людини, руху вперед, до Європи, до прогресу та ін. При цьому у всіх цих державах не було практично ніякого психологічного та культурного ґрунту для здійснення поставлених завдань» [6].

Для стабільного демократичного режиму держава має не лише декларативно фіксувати принципи дотримання прав та свобод громадян, а й здійснювати конкретні заходи з метою його захисту. Європейський суд з прав людини наголосив на прийнятності концепції «демократії, здатної захистити себе» (§ 51, § 59 рішення у справі «Фогт проти Німеччини» (*Vogt v. Germany*) від 26 вересня 1995 року) та зазначив, що плюралізм і демократія ґрунтуються на компромісі, що вимагає певних поступок з боку осіб, які мають у деяких випадках сприймати обмеження певних наявних у них свобод для того, щоб забезпечити більшу стабільність країни в цілому (§ 99 рішення у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини» (*Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*) від 13 лютого 2003 року). Потрібна певна рівновага між вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами охорони прав особи (§ 32 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» (*United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*) від 30 січня 1998 року). Саме тому кожного разу, коли держава вважає за потрібне посилатися на принцип «демократії, здатної захистити себе», щоб виправдати втручання в права особи, вона має зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеної рівноваги [7].

Убачається, що право людини на свободу праці не є певним привілеєм індивіда, який живе в демократичному суспільстві, воно є правом, яке складає основу природних прав людини та є складовою частиною інституту розвитку демократичного державного устрою. У демократичному режимі управління державою неможливо нехтувати свободою праці, яка базується не лише на реалізації права на працю, а й на вільному та природньому розвитку людини як особистості. Окрім того, свобода праці в режимі імітаційної демократії не сприяє ефективному розвитку та функціонуванню соціального життя суспільства, яке перебуває у тісному зв'язку з механізмами забезпечення реалізації інших конституційних прав громадян.

Ураховуючи те, що свобода праці проявляється в реалізації права на працю, то її забезпечення має мати пряме, систематичне, стабільне правове підґрунтя, що буде сприяти ефективному регулюванню відносин у сфері праці, а не бути декларативними гаслами, які не несуть практичного результату під час їх застосування.

Україна зі здобуттям незалежності обрала курс на демократичний розвиток правової та соціальної держави, де права людини є найвищою соціальною цінністю, що і закріплено в ст.3 Конституції України [8]. Очевидно, що розбудова демократичної держави має базуватися на створенні дієвого механізму реалізації, охорони та захисту прав її громадян, і в даному випадку неможливо не визнати факт про те, що у виборі такої форми державного устрою абсолютно закономірною є тенденція суспільного розвитку, де одним із домінуючих принципів функціонування соціального життя є свобода праці.

Таким чином, можна дійти висновку, що свобода праці є тим правом людини, соціальний зміст якого напряму залежить від політичної складової частини в розвитку держави, рівня економіки країни, особистих якостей носія цього права.

Якщо говорити про політичну складову частину, що формує зміст свободи праці, то варто згадати відомого мислителя Нового часу Шарль-Луї Монтеск'є, який у своїх ученнях щодо становлення держави та права приходив до думки, що суть політичної свободи полягає в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони. «У державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що бажається, і не бути змушеним робити те, чого не повинно хотітися... Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, тому що те саме могли б робити й інші громадяни. Політична свобода людини полягає у не в тому, щоб робити, що заманеться. Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, тому що те саме могли б робити

й інші громадяни» [9]. Філософ сьогодення – відомий німецький соціолог та демократ Юрген Хабермас – вважає, що політична свобода це завжди є свобода суб'єкта, який сам себе ідентифікує та сам себе реалізує, це завжди свобода людей в умовах певної системи правління [10]. Іншими словами, цей вчений, який також став послідовником вищевказаної думки Шарля-Луї Монтеск'є, також трактує, що політика і свобода – це наслідування своїм бажанням, коли це не заборонено законом.

Якщо застосувати дані думки до впливу політики на зміст свободи праці, то, на нашу думку, він характеризується можливістю вираження своїх поглядів щодо праці через призму відсутності будь-яких обмежень щодо реалізації власних здібностей, вмінь та навичок, які не завжди пов'язані із трудовою функцією, а також наявністю інструментів правового чи соціального характеру для реалізації своєї праці індивідуально чи шляхом об'єднання в колективи з метою захисту своїх прав.

Аналізуючи вплив політичної ситуації в Україні на зміст свободи праці, варто зазначити, що деякі принципи прав і свобод громадян у тому числі у сфері праці є досить декларативними, «псевдodemократичними», оскільки їх реалізація не гарантується як конституційними нормами, так і галузевими, що не сприяє формуванню основоположних засад врегулювання трудових відносин у розробці проекту Трудового кодексу України, норми якого мають бути розроблені так, щоб не лише відповідати міжнародним стандартам у сфері праці, а й мати високий рівень ефективності у своїй реалізації.

Про цей факт йдеться в поданні Конфедерації вільних профспілок України до Міжнародної організації праці щодо проекту Трудового кодексу України (законопроект № 1658) як такого, що порушує стандарти праці, встановленні МОП. У своєму зверненні Конфедерація, наводячи перелік встановлених Додатком до Статуту МОП, Декларації щодо цілей і завдань Міжнародної Організації Праці», основоположних принципів, на яких ґрунтується Організація, зокрема: праця не є товаром, свобода слова і профспілкова

діяльність є необхідною умовою постійного прогресу, а також норми статті 22 Конституції України, якими визначено, що права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними – зазначає, що конституційні права і свободи гарантуються та не можуть бути скасовані, а при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу прав і свобод. Водночас, на думку Конфедерації, вищевказані високі принципи так і залишаються в Україні деклараціями, які мають мало спільного з реаліями життя. Українське громадянське суспільство все більше стикається із законодавчими обмеженнями конституційних прав і свобод з боку представників влади, які декларували у своїх передвиборчих гаслах вірність європейським цінностям та обрання цивілізованого і правового вектору розвитку України [11].

Варто зазначити, що чинний КЗпП України не містить прямого положення щодо визначення свободи праці.

У своїх дослідженнях щодо свободи праці В.В. Жернаков зазначав, що свобода праці ґрунтується на свободі кожного індивіда у своєму розвитку, а не лише у відносинах з використання праці [12]. Нормативні витоки закріплення свободи праці серед прав людини починаються із статтею 43 Конституції України, де закріплено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [8].

Висновок. Отже, свободу праці необхідно визначити як визнане демократичною державою соціальне право громадянина на створення, розвиток та вдосконалення власного трудового потенціалу, за допомогою якого особа задовольняє не лише свої базові потреби, а й забезпечує особистий професійний розвиток.

Список використаних джерел:

1. Занфірова Т.А. Свобода праці в трудовому праві України : дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 2017. 499 с.

2. Прокопенко В.І. Трудове право: Курс лекцій: для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ : Вентурі, 1996. 224 с.

3. Лаврів О.Я. Принцип свободи праці в трудовому законодавстві України. *Актуальні проблеми держави та права*. 2009. Вип. 46. С. 55–61.

4. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання. : дис. ... д-ра. юрид. наук. Чернівці, 2015. 459 с.

5. Калиніна А.О. Від класичного тоталітаризму до тотальної демократії. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 281–288.

6. Фурман Д.Е. Проблема 2008: общее и особенное в процессах перехода постсоветских государств : Полная стенограмма лекции от 27 сентября 2007 г. URL : <http://www.polit.ru/article/2007/10/19/furman/>.

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки від 16.07.2019 р. № 9-р/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 62. Ст. 2163.

8. Конституція України. Харків : Право, 2020. 85 с.

9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Навчальний посібник. Київ. 2005. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-1912.html>.

10. Хабермас Ю. Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Москва : Наука, 1992. 176 с.

11. КВПУ звернулася до МОП щодо проекту Трудового кодексу (законопроект № 1658). URL : <https://kvpu.org.ua/uk/news/5/2384-kvpuzvernulasiamodomoshchodoproektutrudovohokodeksuzakonoproekt1658>.

12. Жернаков В.В. Свобода праці як принцип сучасного трудового права. *Право України*. 1999. № 3. С. 34–36.

Kupina L. Efficiency of standards ensuring the implementation of the principle of freedom of labor and prohibition of forced labor

The article identifies the issues of ensuring the effectiveness of norms that promote the implementation of the principle of freedom of labor and the prohibition of forced labor. The author finds that the normative origins of enshrining freedom of labor among human rights begin with Article 43 of the Constitution of Ukraine stipulates that everyone has the right to work, which includes the opportunity to earn a living by work that he freely chooses or agrees to. It is substantiated that the mechanism of realization of norms of labor law is limited only by their own action (the specified concerns declarative norms which main function – ideological, educational), it is possible to speak that their efficiency is defined by direct communication of result of action of such norm and the purpose, the purpose, which was laid down when adopting such a rule. It is determined that the first factor in the effectiveness of a law is its content and full compliance of such a law with the real socio-political and legal situation in the country. The second factor in the effectiveness of the law is the general level of legal culture of citizens and their legal awareness (it is determined that any legal norm is more effective in a society where the vast majority of the population is accustomed to respect the law and be guided by it in their daily activities. and their relationship to responsibilities). The third factor in the effectiveness of the law is the quality of law enforcement and law enforcement agencies. It is established that the principles of rights and freedoms of citizens, including in the field of labor are relatively declarative and pseudo-democratic, as their implementation is not fully guaranteed by both constitutional and sectoral norms, which in turn does not contribute to the formation of fundamental principles of labor regulation. relations in the development of the draft Labor Code of Ukraine, the rules of which should be developed so as not only to meet international standards in the field of labor, but also to have a high level of efficiency in its implementation. It is substantiated that freedom of labor should be defined as a recognized by a democratic state social right of a citizen to create, develop and improve their own labor potential, through which a person not only meets their basic needs, but also provides personal professional development.

Key words: *efficiency, legal relations, principles of labor law, implementation of labor law norms, freedom of labor, goals of legal regulation, quality of legislation.*